

Мийрям САЛИМ, Вежди ХАСАН
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

ОБРЪЩЕНИЕТО *ЕЛКАБ* КАТО ЗАДЪЛЖИТЕЛЕН ЕЛЕМЕНТ В ОСМАНСКИТЕ ДОКУМЕНТИ

Miryam SALƏM, Vezhdi HASAN
Konstantin Preslansky University of Shumen, Bulgaria

THE *ELKAB* ADDRESSING AS A COMPULSORY ELEMENT IN THE OTTOMAN DOCUMENTS

The Ottoman-Turkish documents reflect, both in their content and in their form, the class structure of a society. According to the form of a document – the external (the writing materials, the font type, the decoration) and the inner peculiarities (construction, language, style) – determine the class belonging and the hierarchical position of the person to whom the document was addressed. One of the basic elements in the Ottoman documents' construction was the addressing to the addressee (inscriptio), or the so called elkab. The Elkab is an addressing to the addressee – the recipient of the document – or the person to whom the expressed will in the document was addressed. For each rank, there was a certain formula-addressing that contains a series of magnificent and praiseful epithets – most often expressed with adjectives in excellence – which highlight one or other qualities of the person according to the service he occupied.

Keywords: addressing, elkab, Ottoman documents.

Развитието на Османската държава следва да се разглежда в пряка връзка с историята на тюркската цивилизация. Тя е наследник на създадените преди нея тюркски държави в Средна Азия и Анадола. Всяка от тях е допринесла за развитието на държавността и обогатяването ѝ в една или друга насока. След приемането на исляма турците приемат и културата, свързана с тази религия. Това се осъществява основно чрез медресетата и различните културни центрове, в които представители на висшите прослойки, изучавайки арабски и персийски, се запознават с творбите на водещите автори. Арабският език се използва в научните среди, а персийският – в литературата (Хасан 2015: 52, Чуфадар 2013: 25). Понятието „османска цивилизация“ включва основно дейността на институциите, формиращи нейния облик, както в страната, така и на световната сцена. Тези институции определят насоките в развитието на политиката, икономиката, военното дело, науката и културата на страната. Важно е да се проследи и анализира комуникацията между тези структури на властта (Gökbilgin 1992: XI). Освен това, структурите на централната власт са в

непрекъснатата комуникация с всички свои провинции. Това налага определени стандарти на кореспонденция. По този начин се улеснява проследяването на документите по определен признак.

Специфичната управленска организация на османската държава и класовата структура на османското общество оставят своя отпечатък и в строежа на османотурските документи, върху тяхното съдържание и външни белези. Според формата на един документ – външните (материалите за писане, вида на шрифта, украсата) и вътрешните му особености (строеж, език, стил) – се определя класовата принадлежност и йерархическото положение на лицето, от което се издава и до което се адресира документът. Всеизвестен е фактът, че в османската канцелария и кореспонденция са действали строги правила. От самото начало османската административна и канцеларска система е организирана така, че да обхваща цялостната дейност на управлението – от най-нисшата до най-висшата административна институция, като я отразява във водената писмена документация по всички изисквания на особено прецизната османска канцелария (Михайлова-Мръвкарлова 2005: 22). Официалните документи в османската държава могат да бъдат класифицирани по няколко признака: според органа, който ги издава, по датата на издаване и пр. (Gök 2000: 211). В османската държава се пише не само на османотурски език. Официалната кореспонденция с арабските страни и Иран е съответно на арабски и персийски език. Макар и малко на брой, съществуват документи, изготвени на латински, арменски и немски език. Много повече на брой са документите на гръцки, сръбски и унгарски език. Интересното в случая е, че те са от периода, когато тези страни са под османска власт (Gökbilgin 1992: 23–25).

Цялата документация, която, излиза от османотурската канцелария или постъпва в нея, е свързана с различни административни или военни служители, с частни лица или чужди поданици. В документите се срещат много имена на преки или косвени служители и участници в различни събития. Съгласно канцеларския протокол тези имена в повечето случаи се придружават от данни на длъжността и от многобройни хвалебствени епитети, съобразени с мястото на лицето във военно-феодалната йерархия (Велков 1986: 44).

Един от основните елементи в строежа на османотурските документи, който се характеризира с устойчивост и специфичен етикет на общуване, е обръщението към адресата (*inscriptio*), или т.нар. *елкаб*.

Елкаб е арабска дума във форма за множествено число (= *лакаб*) – буквално е със значение на ‘официални звания и титли’. *Елкабът* е обръщение към адресата, получателя на документа, или лицето, към което е отправена изразената в документа воля. Когато документът е адресиран до няколко лица от един и същ ранг, *елкабът* е един, общ за всички. Ако адресатите са от различен ранг, тогава всеки един от тях получава съответното си обръщение, като подредането им върви по низходяща линия. За всеки ранг има определена формула обръщение, която съдържа поредица от величаещи и хвалебствени

епитети, изразени най-често с прилагателни в превъзходна степен, с които се изтъкват едни или други качества на лицето съобразно службата, която заема. След това се посочват служебното му положение, името и накрая рангът, ако има такъв. Елкабите или формулите за обръщение и изразяване на вежливост към адресата са много и различни – за велик везир, бейлербей, санджакбей, кадия, каймакам, паша, шейхюлислям, дефтердар, писар и пр.

В елкаба най-ясно е откrojена феодално-йерархичната система на османската държава, регламентирана в *Кануннаме* (Законник) на султан Мехмед II (*Kanunname-i Al-i Osman*, или т.нар. *Fatih Kanunnamesi*) от втората половина на XV век. В него са посочени основните формули на елкаб за различните рангове в йерархичната стълба, от които впоследствие са произлезли многобройни техни варианти (Özcan 2003¹).

Елкабите са различни по съдържание при различните видове документи. Различията в задължителния елемент елкаб във формулите, чрез които той се изразява в документите, могат най-ярко да се установят, като се разледат документи от всяка група. В настоящата разработка, водейки се по класификацията на документите, направена от Б. Недков в „Османотурска дипломатика и палеография“ (Недков 1966), ще направим опит да представим част от формулите за обръщение на представителни документи от всяка група, като засегнем някои структурни, езикови и стилови особености. В доклада приведените примери на елкаби са извлечени от публикувани османотурски документи и трудове на известни български и турски османисти.

I. Елкаби в султанските документи

Към групата на султанските документи спадат тези, излезли от името на султана и носят неговия знак – *туграта*. Султанските документи се отличават с най-пълно развита структура и най-голямо изобилие от елементи и формули. Много от султанските документи започват направо с обръщението елкаб. Към тези документи се отнасят преди всичко *ферманите* – заповеди по най-различни въпроси, отправени до длъжностни лица в страната, а също така и писма до чужди владетели (Недков 1966: 130). Повечето от формулите на елкаба притежават качества на художествени фрази, изкусни съчинения на обучени писари, специалисти на канцеларския език. М. Кютюкоглу класифицира елкабите в султанските документи в три групи: *елкаби за членове на върховното централно управление; елкаби за членове от категорията на улемата (учени, богослови и правовеци); елкаби за християнски владетели* (Kütükoğlu 1994: 101–106). В *Кануннаме-то* на Мехмед II великият везир се определя като абсолютен пълномощник (*vekil-i mutlak*) и като такъв той представлява най-висшата инстанция след султана по всички въпроси на държавното

¹ Позоваваме се на текста, публикуван от Абдулкадир Йозджан в *Kanunname-i Ali Osman – Fatih Kanunnamesi (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin)*. İstanbul, 2003.

управление. Великият везир носел различни титли, като „везир-и азам“ или „садр-ъ азам“ (със значение на „велик министър“ или „велик шеф“); „дюстур-у екрем“ (най-почетен министър), „векил-и мутлак“ (абсолютен пълномощник), „сахиб-и мюхюр“ („носител на печата“), „сахиб-и девлет“ (господар на държавата), „сердар-ъ ефхем“ (най-велик командир) и др. (Недков 1966: 45).

- Формула за обръщение към великия везир

“Düstur-i ekrem müşir-efham nizamü-l alem nizam-ı menazımu’l-ümem enisu’d-devlet’ül-kahire celisü saltanatu’z-zahire müdebbir-i umuri’l cumhur bi’r-re’yi’s-saib mütemmimu mehammi’l-enam bi’l-fikri’s-sakib, müessıs-i Cenabi’d-devleti ve’l-ıkkal, muhassıs-ı erkani’s-saltanati ve’l-ıclal, el-malıfufu bi-sunufi’l-avatfi’ l-meliki’l-a’la vezir-i azam edamallahü te’ala iclalehü” (Özcan 2003: 22).

„Най-почетен министър, превъзходен съветник, устройтел на света, ръководител на народите, приятел на победонозната държава, събеседник на цъфтящия султан, уреждащ сполучливо въпросите на народа, довеждащ с бляскав ум до завършек важните дела на хората, полагащ основите на сградата на щастието и благополучието, определящ „стълбовете“ на султаната и величието, обкръжен с многото милости на всевишния цар, велик везир“ (Недков 1966: 131).

Категорията „улема“ (учени, богослови и юристи) представлява елитна прослойка на господстващата класа в Османската империя. Към улемата в широк смисъл на думата се отнася изобщо османската интелигенция, минала през различните степени на духовното образование, съсредоточени в медресето. В по-тесен смисъл на думата категорията на улемата обхваща органите на просветното и правосъдното дело, или по-конкретно, мюдериси, кадии и мюфтии.

За най-високостоящ в корпуса на улемата в Кануннамето на султан Мехмед II е посочен *шейхюлисламът*, или наречен още „мюфти“, „мюфтиул-енам“. В раздела за елкабите в Законника (титлуване на различните рангове) фигурира терминът „мюфти“, а в самия елкаб – „шейхюлислам“. Става ясно, че с двата термина е означена една и съща държавна служба. Шейхюлисламът е глава на улемата, ръководител на правосъдния апарат, съставен от кадии и мюфтии, а същевременно и шеф на органите на мюсюлманското просветно дело – мюдерисите. Едните и другите са назначавани от шейхюлислама (Недков 1966: 79–81).

– Елкаб за шейхюлислам

“A’lemü’l-ulemai’l-mütebahhirin, efdalü’l-fudalai’l-müteverri’in, yenbuu’l-fazl ve’l-yakin, va-risü’ulumı’l-enbiya’ ve’l-mürselin, keşşaf-ı müşkilat-ı diniyye ve sahhah-ı müteallikat-ı yakiniyye, keşşaf-ı rümuzü’d-dekayik, hallal-ı müşkilati’l-hakayik, Şeyhü’l-İslam ve’l-müslimin, Müfti-i enami’l-mu’minin, el-müstağni ‘ani’t-tavsif ve’t-tebyin” (Özcan 2003: 22)

„Най-дълбокомъдър между улемата, най-достоеен между благочестивите, извор на добродетел и сигурно знание, приемник на знанията на пророците

и небесните пратеници, тълкувател на трудните положения в религията, установител на религиозните задължения, разкриващ белезите на тънкостите, решаващ трудностите на действителността, шейх на исляма и мюсюлманите, мюфтия на верните, ненуждаещ се от възхвала и описание” (Недков 1966: 131).

– Елкаб за каймакам на санджак

“*Mir-ül ümera’el-kiram ‘umde-il küberaü’l fiham, zü’l kadr ve’l ihtiram, el-muhtas bi-mezid-i inayeti’l melik-ül ‘alem ...*” (Венедикова 2012: 76)

„Най-благороден от емирите, най-важен сред (опора на) знатните големци, властен и уважаван, отличен с голямата милост на благоволенieto на Царя на света...“ (Венедикова 2012: 76)

Кадииите, най-старите известни в османската история органи на правосъдието, изпълняват едновременно и административни, и военни функции. Властта и компетенцията на кадииите са твърде широки. Кадииите се делят на пет категории. Към първата, най-висшата категория, се отнасят *кадъ-аскерите* на Румелия и Анадола, кадията на Цариград, кадииите на Мека и Медина, на Одрин, Брусa, Кайро и Дамаск. Към вторта категория кадиии спадали тези на Мараш, Багдад, Сараево, София, Белград, Пловдив, Кютахия, Коня, Диарбекир. Кадииите от първа и втора категория носели и названието *молла* (кадия на голям град).

Третата категория включвала *кадииите-мюфетишии* (инспектори). Те били трима в столицата, един в Одрин и един в Бурса. Най-голям е броят на кадииите от четвъртата категория (456), в която влизат кадииите в обикновените градове.

Петата категория съставляват *наубите* (заместниците), заместник-кадиии в малки градове – кази и нахии. За такива се назначават завършили средния отдел на медресето и със заплата 25 акчета дневно. Кадииите в санджаците получават заплата до 150 акчета и се назначават от кадъ-аскерите, а назначаването на кадиии в най-големите градове, със заплата 500 акчета, ставало от страна на великия везир“ (Недков 1966: 77–79).

Предвид цялата тази информация за кадийската служба в Османската империя, може да се отбележи и фактът, че за кадииите от споменатите погоре категории в Кануннамето на султан Мехмед са вписани различни формули за обръщение.

– Елкаб за кадия от висшата категория

„*Akza kuzatu’l-müslimin evla vülatü’l-muvahiddin ma’denü’l-fazl ve’l-yakýn varis-i ‘ulumi’l-enbiya’ ve’l-murselin hucetü’l-hakký ‘ale’l-halký ecma’in el-muhtas bi-mezid-i inayeti’l-meliki’l-mu’in*” (Недков 1969: 132).

„Най-способният между мюсюлманските кадиии, най-добър от управниците на правоверните, извор на добродетел и сигурно знание, приемник на знанията на пророците и небесните пратеници, доказателство на истината за всички хора, отличен с многото милости на всемогъщия владетел” (Недков 1969: 132).

– **Елкаб за кадия в голям град (със заплата 500 акчета)**

“*Akza kuzatu’l-müslimin evla vülatü’l-muvahiddin ma’denü’l-fazl ve’l-yakýn varis-i ‘ulumi’l-enbiya’ ve’l-murselin hucetü’l-hakký ‘ale’l-halký ecma’in el-muhtas bi-mezid-i inayeti’l-meliki’l-mu’in*” (Gökbilgin 1992: 62).

„Най-способният между мюсюлманските кадии, най-добър от управниците на правоверните, извор на добродетел и сигурно знание, приемник на знанията на пророците и небесните пратиници, доказателство на истината за всички хора, отличен с многото милости на всемогъщия владетел“ (Недков 1969: 132).

– **Елкаб за кадия в обикновен град (със заплата 150 акчета)**

“*Kýdvetü kuzati’l Ýslam ‘umdet-i vülat-ül enam mümeyyizi’l-helal ‘ani’l haram*” (Gökbilgin 1992: 62).

„Образец на ислямските кадии, опора на народните управници, разграничаващ позволеното от забраненото.“

– **Елкаб за няколко кадии**

“*Kıdvetü kuzat ve’l-hükkam, me’adinü’l-fazl ve’l-kelem Samokov ve Dubnice kadıları...*”

„Образец на кадии и съдии, рудници на добродетел и слово, кадиите на Самоков и Дупница...“ (Недков 1969: 132).

– **Елкаб за главния дефтердар (финансов министър)**

Главният дефтердар (*başdefterdar*) управлява държавната хазна, в която постъпват всички държавни приходи и излизат сумите за разходи. В Кануннамето елкабът на главния дефтердар (финансовия министър) се различава от елкабите на останалите дефтердари (Kütükoğlu 1994: 103):

„*İftiharü’l-ümera ve’l-ekabir, muhtarü’l-kübera ve’l-mefahir, müstecmiü’l-cemiü’l-me’ali ve’l-mevahir zü’l-kadri’l-etemm ve’l-sadri’l-ekrem el-muhtass bi-mezid-i ihayeti’l-meliki’l-bari Hazine-i amiremin defterdari.*”

„Гордост на емирите и високопоставените лица, избраник на великите и прославените, обединяващ в себе си величие и слава, обладател на свършена власт и най-великодушно ръководство, отличен с голямата милост на царя творец, дефтердар на моята държавна хазна“ (по Недков 1969: 132).

След XVIII в. се установява практика да се оставя празно мястото на името във формулата, като белег, че там именно е трябвало да стои. Султанските документи са в голяма степен правни актове. С тях се уреждат общи или частни правни положения. Поради това султанските документи не могат да се свързват с името на конкретно лице в дадена служба. Лицата се менят, а законите, наредбите, разпорежданията остават за да се изпълняват от всеки друг, който заема или ще заеме дадена служба. Елкабът се отнася до ранга, полагащ се на лицето, което ръководи службата, и съдържащите се в него формули и

фрази за възхвала и величаене се отнасят абстрактно към всяко лице от същия ранг. Затова и в много случаи името на лицето не се посочва в елкаба. По този въпрос Недков опровергава обосновката на Фекете, че изпускането на името се дължи на незнание на имената на висшите служители от страна на диванската канцелария. Мнението на Недков по този въпрос е, че от проучванията на турските архиви се констатира една добра организация на османската канцелария и неотбелязването на името не е резултат от незнание или небрежност, а се е смятало за ненужно (Недков 1966: 137).

В рамките на настоящата разработка не е възможно да се изброят всички формули за елкаби в султанските документи, използвани през вековете на съществуване на Османската държава. Възможно е обаче да се отбележи и фактът, че с течение на времето някои от тях са променили съдържанието си. В сравнение с класическия османски период обръщенията, използвани през XIX в., са с по-опростена структура. Това се забелязва във формулата на елкаба на великия везир, която в Кануннамето на Мехмед II е по-натоварена с възхвали в сравнение с елкаба на великия везир през XIX век:

“Düstur-ı ekrem, müşir-i eḫam, nizamü'l-ümem, enlsü'ddevleti'l- kahire, cellsü saltanatı'z - zahire, müdebbir-i umuri'l-cumhur bi'r-re'yi's-saib, mütemmim-i mehammi'l-enam bi'l-fikri's-sakıb, müessıs-i cenabi'ddevleti ve'l-ıkbal, muhassıs-i erkani'ssaltanatı ve'l-ıclal, el-mahfufü bi- sunufi'l-avatıfi'l-meliki'l-a'la vezir-i a'zam... Paşa“ (XV в.)

“Düstur-ı ekrem, müşir-i eḫam, nizamü'l-ümem, müdebbir-i umuri'l-cumhur bi'l fikri'ssakıb, mütemmim-i mehammi'l-enam bi'r-re'yi's-saib, mümeḫhid-i bünyani'ddevleti ve'l-ıclal, müşeyyid-i erkani's saadeti ve'l-ıclal, el-mahfufü bi-sunufi avatıfi meliki'l-a'la vezir-i a'zam ... Paşa” (XIX в.)

Друга важна особеност в строежа на обръщенията в султанските документи е езикът. Както се вижда, формулите за елкаби на служителите от различните степени в османската йерархична система са съставени изключително от арабски и персийски думи и граматически конструкции, подбрани с оглед постигането на приповдигнато- хвалебствен тон и с много синоними при всеки отделен случай. Този тон и натруфен стил в обръщенията е зададен още в Кануннамето на султан Мехмед II през XV в. Предписаните с него формули за обръщение към служителите носят основните черти, които стават характерни за османския канцеларски език. Те се доразвиват и утвърждават през XVII и XVIII в.

Употребата на колкото се може повече и по-редки думи от арабския и персийския речников фонд, оформянето и свързването им по правилата на граматиката на тези два езика, което се наблюдава в документите след XVI в., се смята сред османската върхушка за признак на голяма образованост. Поради голямата си претрупаност с рядко употребяваните чужди думи (арабски и персийски) и поради извънредно тежкия стил езикът на документите е почти неразбираем за народа (Недков 1966: 180–181).

– Елкаби за християнски владетели

Елкабите на християнските владетели се появяват в резултат на политическите и търговските взаимоотношения между Османската империя и западните страни, съставянето на мирни договори, осигуряващи важни стопански и търговски изгоди. Като продукт на османската дипломатическа кореспонденция документите, издавани от османските султани, са изпращани до всички страни в Европа и извън нея, с които Империята поддържа дипломатически и търговски връзки. Въпреки че османските турци поддържат връзки с християнския свят още от XV в., в Кануннамето на Мехмед II не са отразени никакви формули за обръщение към чуждите владетели (Güçbilgin 1992: 64). Елкабите за чуждите владетели са резултат от установяването и развитието на редовни контакти с държавни глави и търговци и свидетелстват за оживена дипломатическа дейност и кореспонденция. Елкаби с такъв характер са извлечени от султанските документи и документи на държавни институции, отправени до някои чуждестранни владетели и чужди високопоставени лица.

– Елкаб за английската кралица

“İftiharü’l- muhadderati’l-’iseviyye, muhtarü’l- muvakkýrati’l- Mesihiiyye, maslahatü mesalihi’t-taifeti’n-nasraniyye sahibetü ezyali’l-haşmeti ve’l-vekar vilayet-i ingiltere kraliçesi Elizabet Kraliçe...”

„Гордост на почтените жени, вярващи в Исуса, избраница на уважаваните сред християнския народ, уредничка на делата на християните, носителка на великолепия и достойнство, кралица на страната Англия“ (Недков 1969: 135).

– Елкаб за член на Хабсбургската династия

“Kıdvetiü ümerai’l-’azimi’l-’iseviyye isvetü küberai’il-fiham fi millet’l- Mesihiiyye vilayeti Nemçe kralı Frenduş ...”

„Образец на великите християнски князе, пример на превъзходните знатни люде на месиянския народ, кралят на страната Немче (Австрия), крал Фердинанд...“

В по-ново време обръщението към европейските крале е под кратката форма *“Haşmetlü ... kralı”* (Великолепни ... кралю).

В елкаба на владетели или други официални лица в чужда страна чинът се отбелязва или с чуждата дума като *крал, кралица, император* и пр., която само се транскрибира на турски, или с турската титла *падишах*, а понякога и с двете – *император* и *падишах*.

II. Елкаби в документи на висшите органи на централното управление

Тази група документи притежават повечето от елементите на султанските документи, включително и обръщението „елкаб“. С оглед на адресата документите и използваните формули за елкаби в тях се делят на няколко вида:

1. Елкаби в документи, отправени до султана или до великия везир

Към този вид се отнасят документите *телхис* и *ариза*, или *тезкере-и маруза*, които по съдържание са изложение от великия везир до султана (телхис) или изложение, донесение, доклад, отправен до султана (ариза/тезкере-и маруза), и в които се вижда употребата на обръщения към султана, като например:

“*Şevketlü, kerametlü, mehabbetlü, kudretlü, veli ni’metim efendim Padişahım*”
(Величествен, милостив, славен, могъщ, високоблагодетелен господарю, мой падишах).

Телхисът представя разновидности от елкаби, в някои от които се откриват различия в един и същ период, а други са се изменили с течение на времето. В телхисите, съставени през XVI в. по време на управлението на султан Сюлейман и първия велик везир Макбул Ибрахим Паша (Паргаль), елкабът на султана е в по-опростен вид:

“*Devletlü Padişahım*” (Могъщи мой падишах);
“*Sa’adetlü Padişahım*” (Честит, щастлив мой падишах).

През XVII в., в периода на класическия османски език, съдържанието на обръщението в телхиса придобива по-разширена форма като:

“*Şevketlü, kerametlü, inayetlü Padişahım*” (Величествен, милостив, благосклонен мой падишах);

“*Şevketlü, inayetlü, kerametlü, mehabetlü Padişahım*” (Величествен, благосклонен, чудотворен, милостив мой падишах);

“*Benüm devletlü ve merhametlü Padişahım*” (Мой могъщ и милостив падишах).

През XVIII в. по време на управлението на султан Ахмед III в телхисите се наблюдава употребата на елкаби с още по-сложно съдържание и използване на величаещи и хвалебствени епитети към султана. Това са формули като:

“*Şevketlü, kerametlü, mehabetlü, inayetlü Padişahım*”
(Величествен, чудотворен, милостив, славен, благосклонен мой падишах);
“*Şevketlü, kerametlü, mehabetlü, kudretlü, inayetlü Padişahım*”
(Величествен, чудотворен, милостив, могъщ, благосклонен мой падишах);
“*Şevketlü, kerametlü, mehabetlü, kudretlü, veli ni’metim efendim Padişahım*”
(Величествен, чудотворен, милостив, могъщ, благосклонен мой падишах).

От края на XVIII в. и след танзиматските реформи² през XIX в. съдържанието на обръщението за султана в телхисите е съкратено, като се използва най-вече следната формула:

“*Şevketlü, kerametlü, mehabetlü, kudretlü, veli ni’metim efendim Padişahım*”
(Величествен, милостив, благосклонен могъщ, високоблагодетелен господарю, мой падишах) (Kütükoğlu 1994: 207–208).

В структурата на документа *телхис* прави впечатление и разположението на обръщението *padişahım* (мой падишах), което е отделено от съседните думи и е изнесено високо над реда. Докато първоначално думата е била изписвана два пръста над формулата на елкаба, през XVIII в. тя се изнася в горния ляв ъгъл на листа (Кътъкоплу 1994: 208).

Следващият документ от тази група е *ариза* или *тезкере-и маруза* (изложение, донесение, доклад до султана). Този тип документи в структурно отношение също съдържат обръщение до султана, най-кратката формула за което е следната:

“*Devletlü, sa’adetlü Sultanım Hazretleri sağ olsun!*”
(Ваше величество, честит и щастлив мой султан – бъдете жив и здрав!)
(Недков 1966: 146).

Срещат се и разширени варианти на обръщението, със значение на „Ваше величество, честит, благосклонен, милосърден, многомилостив, благодетелен, многопроницателен господар, мой султан – бъдете жив и здрав на своя величествен трон” (Недков 1966: 147).

Както в документа *телхис*, така и при *ариза*, думата „султанъм“ или „падишахъм“ е изнесена високо над реда.

2. Елкаби в документи, отправени да вътрешността на страната

Към тази група спадат главно заповеди – *емирнаме* и *буюрулдъ* (буюрулдия). В османската канцеларска практика като специален термин за заповед на висш орган на властта (велик везир, везир и бейлер-бей) се е наложила турската дума *буюрулдъ*, или в по-ново време *буюрулду*, *буюрулту*

² Танзиматът, чието началото се поставя с прочитането на Гюлханския хатишериф на 3 ноември 1839 г. в парка Гюлхане, се свързва с обществени реформи в Османската империя, започва с въвеждане на пакет от закони, обнародовани от султан Абдул Меджид (1839–1861) при встъпването му на престола. Завършва с приемането на първата османска конституция през 1876 г. Танзиматът поставя началото на модернизация и европеизация на държавата. Социално-икономическите и културните промени, които характеризират прехода към модерната епоха, оказват сериозно влияние върху всички сфери на турското общество.

(Недков 1966: 153–154). Буюрулдията може да бъде под формата на самостоятелен документ или под формата на резолюция върху някакъв друг документ. Когато буюрулдъ е изготвен като отделен документ, тогава той съдържа в строежа си повечето от елементите на султанските документи. В сравнение със султанските документи елкабите в буюрулдията до върховни служители са по-къси и по-опростени и не са толкова различни за отделните служби. Използват се почти едни и същи формули (Недков 1966: 155; Kütükoğlu 1994: 198–199):

– **Елкаб за велик везир:** „*İzzetlî defterdar efendi ...*“ (Уважаеми господин дефтердар)

– **Елкаб за кадъ-аскер:** „*İzzetlî, faziletlî*“...” (Уважаеми, добродетелен...)

– **Елкаб за кадии:** „*Şeri’at-şiar faziletlî*...” (Блюстител на шериата, негова милост...)

– **Елкаб за кадията на Истанбул:** „*Faziletlî*...” (Добродетелен...)

– **Елкаб за дефтердар, нишанджия, ренсю-л кютаб, бостанджъбашъ и др.** – „*İzzetlî*...” (Уважаеми ...)

В структурно отношение документът *буюрулдъ*, изготвен в централното управление, се различава от този, който се съставя в провинцията, като една от разликите се изразява в използването на елкаба. Когато буюрулдъ е изготвен за провинциален служител, формулите за елкаб са с по-сложно съдържание и различни за отделните адресати и също както при ферманите, обръщенията за кадия, наиб, забит, мютеферик и пр. са с различно съдържание и изпълнени с арабизми и персизми. Например:

– **Елкаб на кадия:** „*Kıdvet-i kuzati’l İslam ‘umdet-i vülat-ül enam ma’denü’l-fazl ve kelam Mevlana ... kadısı*” (Образец на ислямските кадии, рудник на добродетел и слово, нашият господин ... кадията на ...);

– **Елкаб на наиб:** „*Kıdvetü’n-nüvvab’l-müteşerr’in ... naibi*“ (Първият между кадийските заместници – наибът на) (Kütükoğlu 1994: 201).

3. Елкаби в документи на по-низшите органи на властта в провинцията и столицата

Документите от тази група са делови писма, удостоверения, разрешителни, съдебни актове и др., които се издават от всички видове служби на по-низшите нива в управлението. Всички тези типове документи се отличават с по-опростен строеж. Много от структурните елементи на документите от другите групи тук липсват. Много често липсва и обръщението към адресата. Те обикновено преминават чрез кратка делова формула направо към изложението (Недков 1966: 157–158).

Освен тези документи, които са резултат от служебната дейност на тази категория държавни органи, има и няколко характерни разновидности на документи до върховните представители на властта и изобщо от по-низш до по-висш орган. Това са документи от типа *арз* (донесение, съобщение) и *рука*

или *арзухал* (молба). В структурно, езиково и стилово отношение те носят особеностите на документите ариза. Според Недков както висшите органи на управлението се стремели да следват в кореспонденцията примера на султана във величаене и превъзнасяне чрез изобилие от тържествени, но чуждоезични и трудноразбираеми фрази към представителите на управляващата класа, така на тях, от своя страна, подражавали по-низшите органи. Понякога дори и в обръщение към по-низш орган е употребявана думата *султанъм* „мой султан“ (Недков 1966: 162). Твърде много са формулите за обръщения при документите *арз* и *рука*:

“*Saadetlü ve devletlü veliyi'n-niam efendim Sultanım Hazretleri*” (Мой честит, могъщ, благодетелен господар, Ваше величество моят султан);

“*Saadetlü ve izzetlü ve devletlü paşa-yı celilü 'ş-şan*” (Честит, високоуважаван и могъщ, прославен паша) (Gökbilgin 1992: 106).

Обръщението към валия с длъжност на везир е със сравнително обемно включва и сравнения, извлечени от легендарната история на Ориента. Така например адресатът е наричан „Дара хашем“ – великолепен като Дарий, или „Феридун ихтишам“ – бляскав като Феридун:

“*Dustur-ı mükerrem müşir-i mufahham vezir-i muazzam Dara haşem muazzez-u muhteşem nizam-ı alem zahir-i beni Adem, sahibu's-seyf ve'l-kalem devlet nizam izzat-intizam saadet-ihtişam müriüvvet irtisam, adalet-iltizam Feridun ihtişam, zahirü'l-enam muinü'l-islam el-mahfuf-ı bi-sunuf-i letayif-i avatfı'l-meliki'l-a'la vilayet-i Budun'a vali olan vezir Mustafa Paşa*” (Gökbilgin 1992: 106).

„Уважаем министър, прославен мюшир (маршал), могъщ везир, великолепен като Дарий, високопочитан, величествен, милосърден, организатор на света, покровител на Адамовия род, владеещ меча и перото, обладаващ власт, съчетание на достойнство, обкръжен, от щастие, окичен с благородство, изключително справедлив, бляскав като Феридун, подкрепа на хората, помощник на исляма, надарен по милостта на всевишния, цар с голяма духовитост, валия на вилаета Буда, везир Мустафа паша.“ (Недков 1966: 162).

Както се вижда, разнообразието от елкаби в османските документи е голямо и трудно би могло да се обхване в един кратък преглед. От формулите за елкаби се установява, че в османската административна и канцеларска система има добре разработена система от езиков инструментариум за изразяване на вежливост и речева комуникация. Обръщенията елкаб като установени формули се приемат по-скоро и като знаци за внимание и придобиват своеобразен ритуален характер, необходим за създаването на определена психологическа нагласа за контакт. При това конкретният избор на обръщение трябва да бъде съобразен с ранга на администрацията. От значение е и броят на адресатите. Не са малко случаите, когато един документ е адресиран до няколко души с различен ранг и длъжност. Тогава обръщението започва към най-висшестоящия, а останалите се изброяват в низходящ ред. Посочва се

длъжността, но не и името на човека. Това е свързано с разбирането за важността на институцията, а не на личността, която я представлява в един или друг период от време.

Като резултат от езиковото взаимодействие елките съдържат лингвистични структури, в които имат превес арабизмите и персизмите. Това се дължи на трансформацията след приемането на исляма. В медресетата и други културни институции представители на висшите прослойки изучават арабски и персийски. Запознават се с творбите на водещите автори. По този начин се създава симбиоза между турски, арабски и персийски език. Различните похвати и изрази в текстовото оформление буди възхищение, но в същото време не се допуска отдалечаване от наложените правила.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Велков 1986: Велков, А. Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. София. [Velkov 1986: Velkov, A. Vidove osmanoturski dokumenti. Prinos kam osmanoturskata diplomatika. Sofia.]

Венедикова 2012: Венедикова, К. Извори за живота и дейността на българския митрополит Геннадий Велешки. // *Сборник с доклади от пета национална конференция „От регионалното към националното – история, краезнание и музейно дело“*, Велико Търново, с. 70–90. [Venedikova 2012: Venedikova, K. Izvori za zhivota i deynostta na balgarskia mitropolit Genadiy Veleshki. // *Sbornik s dokladi ot peta natsionalna konferentsia „Ot regionalното kam natsionalното – istoria, kraeznanie i muzeyno delo“*, Veliko Tarnovo, p. 70–90.]

Михайлова-Мръвкарова 2005: Михайлова-Мръвкарова, М. Следи от влиянието на българския език върху езика на османските документи (XV–XIX век). София. [Mihaylova-Mrvarkarova 2005: Mihaylova-Mrvarkarova, M. Sledi ot vliyanieto na balgarskia ezik varhu ezika na osmanskite dokumenti (XV–XIX). Sofia.]

Недков 1966: Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Ч. 1., София, 215 с. [Nedkov 1966: Nedkov, B. Osmanoturska diplomatika i paleografia. Ch. 1., Sofia, 215 p.]

Недков 1972: Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. Ч. 2. Документи и речник, София, 1972, 535 с. [Nedkov 1972: Nedkov, B. Osmanoturska diplomatika i paleografia. Ch. 1., Sofia, 1972, 215 p.]

Хасан 2015: Хасан, В. Образът на любимата в класическата турска поезия. // *Места на всекидневието на Балканите*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, с. 51–55. [Hasan 2015: Hasan, V. Obrazat na lyubimata v klasicheskata turska poezia. // *Mesta na vsekidnevieto na Balkanite*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, p. 51–55.]

Чуфадар 2013: Чуфадар, Н. Митологеми „Съдба“ и „Смърт“ в епоса „Книгата на Деде Коркут“, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. [Chufadar 2013: Chufadar, N. Mitologemi „Sadba“ i „Smart“ v eposa „Knigata na Dede Korkut“, Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“.]

Ак 1987: Ак, Coşkun. Muhibbî Divânı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Акылдиз 1993: Акылдиз, А. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez*. Teşkilatında Reform, İstanbul.

Акылдиз 1995: Акылдиз, А. *Tanzimat Dünemi Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839–1856)*. Osmanlı Araştırmaları XV, İstanbul.

Gök 2000: Gök, N. Osmanlı Diplomatikasında Ferman ve Berat Arasında Benzerlik ve Farklar. Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 11, 2000, s. 211–226. http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/eser/121842/ankara-universitesi-osmanli-tarihi-arastirma-ve-uygulama-merkezi-dergisi#dergi_142026 (22.09.2017)

Gökbilgin 1992: Gökbilgin, M. T. Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî. İstanbul, 1992

Özcan 2003: Özcan, A. Kanunname-i Ali Osman (Tahlil ve Karşılaştırmalı Metin). İstanbul, 2003.

Kut 2014: Kut, G. Payitaht İstanbul'un Sultan Şairleri (Seyf Ve'l Kalem Sahipleri). İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri, S. 9, 161–178.

Kütükoğlu 1994: Kütükoğlu, M. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). İstanbul.

Yalçınkaya 2003: Yalçınkaya, M. A. Kuruluştan Tanzimat'a Osmanlı Diploması Tarihi Literatürü. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 423–489.